

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ ПІДГОРІВКА НА АЙДАРІ

Ю. Г. Гурін

У 20-і роки директор Ізюмського краєзнавчого музею М. В. Сибилев розгорнув широкі розвідувальні роботи на Сіверському Дінці. Він відкрив цілу серію неолітичних поселень, в тому числі в межах сучасної Луганської обл. біля с. Боровське¹. Паралельно з ним С. О. Локтюшев виявив стоянки біля міста Старобільська² і станиці Луганської³. Роботи були перервані війною. Знову повернулися до питання про неоліт у 50 – 60-х рр. У вивченні неоліту даних територій багато зроблено Д. Я. Телегіним — відкрито десятки нових поселень, ряд яких підданий стаціонарним дослідженням⁴.

Загальні висновки Д. Я. Телегіна стосовно неолітичних пам'яток Донеччини такі: неоліт Дінця пов'язаний з раннім і середнім періодами обширної дніпро-донецької культури. Автор відзначає переважання мисливства, рибальства, збирання та скотарства на першому етапі розвитку культури, а на початку другого етапу зароджується землеробство, збільшується роль скотарства. Однак, на його думку, це характерно для більш південних пам'яток; на північних, як і раніше панує мисливство⁵.

У 1963 р. паралельно з розкопками на Осколі на стоянці біля с. Підгорівка (поблизу м. Старобільська) працювала експедиція під керівництвом В. М. Гладиліна (рис. 1). Ним було зібрано матеріал, який тоді ж продатовали періодом неоліту. Але в інтерпретації цього матеріалу виникло немало розбіжностей. В. М. Даниленко відніс його до приазовської культури періоду пізнього неоліту⁶. За думкою Д. Я. Телегіна, кераміка підгорівського комплексу несе на собі риси сурьсько-дніпровської або черепашково-ярської культури⁷. До цього часу питання про культурну приналежність даного поселення, тим більше про господарство, залишається невирішеним. Однією з причин можна вважати обмеженість матеріалу, у зв'язку з чим виникла необхідність провести додаткові дослідження пам'ятки.

1983 р. Старобільський ліспромгосп почав висадку лісозахисної смуги вздовж берега р. Айдар. Внаслідок глибокого (до 0,4 м) розорювання й копання ям на поверхні помітно збільшилась кількість знахідок. Тому археологічна експедиція Луганського педінституту разом з обласною організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури провели охоронно-дослідні роботи.

Поселення розташоване за 200 – 230 м вниз за течією від місця впадіння р. Білої, в заплаві «правого» берега р. Айдар, на невисокій, витягнутій вздовж берега височині довжиною до 200 м і висотою 3 – 3,5 м над сучасним рівнем води. Площина сформована з ущільненого піщаного чорнозему алювіального походження.

Детальне вивчення мікротопографії місцевості дає підстави зробити висновки про походження русла Айдара в давності на 50 – 60 м західніше сучасного. Від давнього русла виразно збереглися замиті впадини. Нове штучне

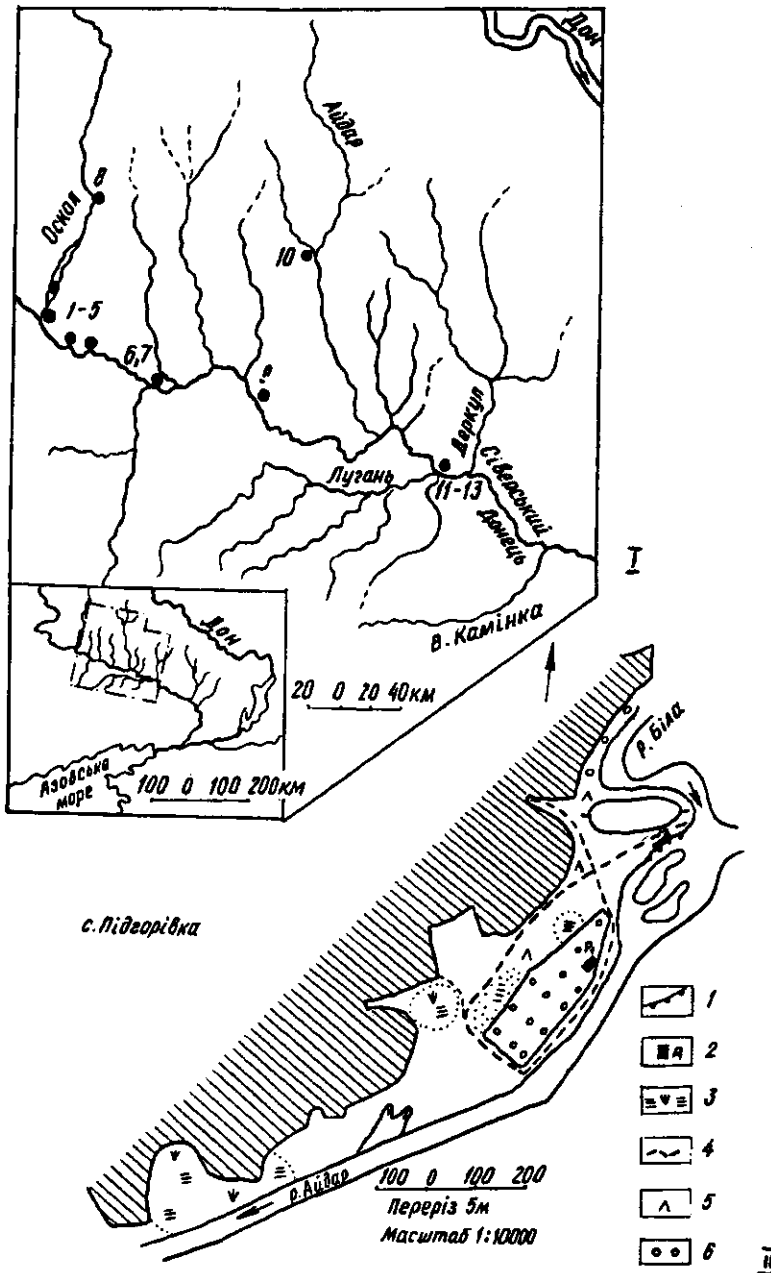

Рис. 1. I — карта розташування поселень неоліту в середній течії р. Сіверський Донець. 1-5 — Усть-Оскол (1, 2 — Ярємівка, 4, 5 — Студенок), 6, 7 — Зливка 2, 2а; 8 — Олександрія; 9 — Боровське; 10 — Підгорівка, 11-13 — Станично-Луганські стоянки. II — план розташування розкопів на поселенні біля села Підгорівка Старобільського р-ну Луганської обл. 1 — обрив, 2 — розкопи, 3 — заболочені місця, 4 — дороги, 5 — луки, 6 — лісопосадки.

русло ріки з'явилося в кінці минулого століття, близько 80-90 років тому, коли, як відомо, було прокопано канал. Таким чином, поселення знаходилося не на правому, як на наш час, а на лівому березі Айдара. Можна також припустити, що в ході будівництва каналу був частково зруйнований культурний шар пам'ятки.

У процесі дослідження нами закладено два розкопи: № 1 — 202 м² і № 2 — 210 м² (рис. 1). У даній статті ми розглядаємо матеріали неолітичного горизонту, виявленого на всій площі розкопу № 2 (рис. 2). Стратиграфія його «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1992

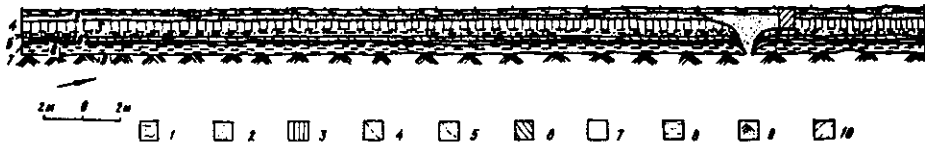

Рис. 2. Стратиграфія розкопу 2 (за лінією ТГ1).

1. Чорнозем з прошарками світло-сірого кольору, в яких міститься пісок; 2. Піщаний чорнозем. 3. Темно-жовтий гумусований суглинок; 4. Культурний горизонт 2; 5. Культурний горизонт 3а; 6. Культурний горизонт 3б; 7. Поховальний чорнозем; 8. Передматерик, суміш чорнозему з сірим річковим піском; 9. Материк, пісок сірого кольору; 10. Шурф.

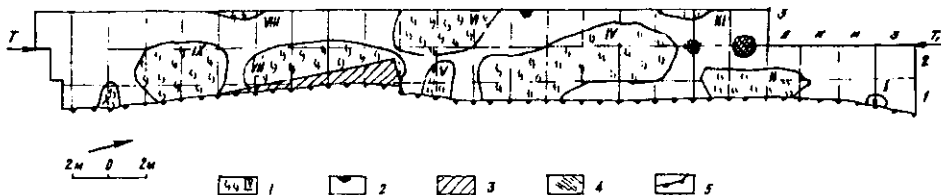

Рис. 3. План горизонту 3б розкопу 2.

1. Накопичення черепашок; 2. Вогнище; 3. Заплив чорнозему (місце штучного розруйнування); 4. Місце підготовки нуклеусу (накопичення первісних відщепів); 5. Обрив до ріки.

дає таку картину: верхній шар — 0,2 м складається з чорнозему з прошарками світло-сірого кольору, в яких міститься пісок. Цілком ймовірно, він сформований в процесі алювіальних відкладень в період весняних паводків. На глибині від 0,2 до 0,5 м бачимо прошарок чорнозему, що містить деякі матеріали енеоліту і частково доби бронзи, які, очевидно, знаходяться в перевідкладеному стані. Умовно позначимо цей шар як горизонт 1. Нижче, на глибині 0,5 – 1 м виявлені відкладення темно-жовтого гумусованого суглинку, в нижній частині якого, в межах від 0,9 до 1 м зустрічаються знахідки доби енеоліту — горизонт 2. Далі, прошарком чорнозему товщиною 0,06 – 0,08 м, відділений матеріал наступного горизонту — 3а (енеолітичного), залягаючого в чорноземі. Потужність цього горизонту близько 0,06 – 0,07 м, глибина — 1,0 – 1,2 м від поверхні. Його особливість в тому, що матеріали (камінь, кістка, кераміка) залягають в одному шарі з дробленою черепашкою упію. Нарешті, шар доби неоліту, позначений нами як горизонт 3б, відділений від згаданого вище прошарком чорнозему товщиною до 0,15 – 0,2 м. Він залягає на глибині 1,25 – 1,5 м і насичений накопиченнями уламків черепашки упію. Нижче шару лежить чорнозем товщиною 0,1 м, після якого починається передматерик — суміш чорнозему з сірим річковим піском (1,6 – 2,1 м). Лише на глибині 2,1 м починається материк — пісок сірого кольору. В міру поглиблення він набуває світло-жовтого відтінку. У даному випадку нас цікавить тільки неолітичний горизонт, особливо накопичення колотої черепашки. Всього їх нараховується 10 (рис. 3). Потужність таких плям хитається в межах 8 – 12 см, розміри різні: довжина від 5,5 до 10 м, ширина 3 – 4 м. Розбір накопичень показав, що серед колотої черепашки трапляються залишки кісток тварин, зрять праці і відходи крем'яної індустрії, фрагменти кераміки, на основі яких можна здогадно говорити про господарське життя на поселенні. Так, накопичення II, IV – VII, XI, X, на нашу думку, є залишками короткочасних житлових будівель, але це можуть бути і відходи господарської діяльності, оскільки нам не вдалося простежити ні підлоги, ні вогнищ, ні слідів будь-яких конструктивних деталей. На жаль, плями II, IV, V, X частково зруйновані внаслідок розмиву рікою, штучними перекопами. Всі плями-накопичення повністю розкриті, витягнуті по осі вздовж ріки. На площі між ними трапляються також, щоправда одиничні, знахідки черепашок, виробів із кременю, фрагменти кісток. Грунт, в якому вони залягають, містить вкраплення золи. Іноді ці знахідки трапляються в значній кількості. Так, на межі квадратів ЗЧ-ЗШ зафіксовано накопичення первісних відщепів,

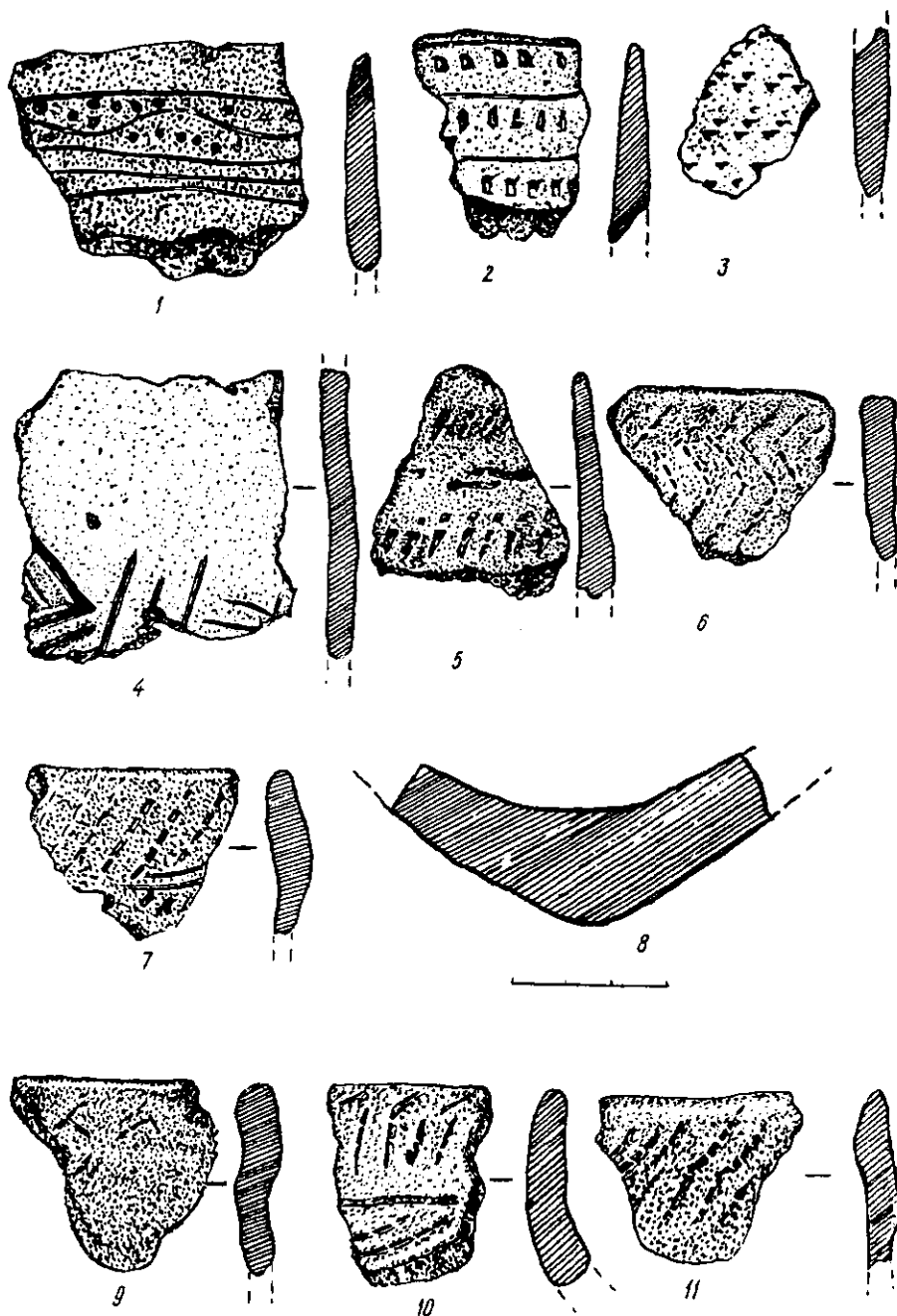

Рис. 4. Кераміка.

1-6, 8 — фрагменти кераміки I групи; 7, 9, 11 — фрагменти кераміки II групи.

частина яких із слідами вторинної обробки. Тут, очевидно, йшла підготовка нуклеусів. На квадраті 20 відмічено 4 оброблених нуклеуси. У квадраті 3-Т знайдено залишки зольника — накопичення вугілля й золи.

Серед досліджених нами матеріальних залишків життєдіяльності людини особливий інтерес викликають фрагменти кераміки. Аналіз керамічного комплексу дозволяє зробити визначення культурної приналежності неолітичного горизонту.

Винайдена в ньому кераміка представлена 55-а фрагментами посудин. За технологією виробництва, формою і орнаментацією її можна розділити на дві групи.

Перша група (рис. 4, 1 – 8) нараховує 23 фрагменти. Посудини виготовлялись з тонковідмученої глини з домішками дрібнотовченої черепашки і дрібного піску. Зустрічається й домішок кривавика. Поверхня сіро-жовтого, іноді червонуватого кольору. Посудини гарно заглажені. З внутрішнього боку фрагментів зустрічаються розчоси пучком трави. Товщина стінок коливається в межах 0,5 – 0,6 см. Вінця звужуються до зрізу (рис. 4, 1 – 2, 5), лише в одному випадку вінчик прямий (рис. 4, 6). Денце посудини шиповидне, масивне, висота шипів не більше 1 см (рис. 4, 8).

Орнаментация кераміки нескладна — зональні прокреслені лінії, між якими неглибокі відтиски відступаючої лопаточки, або ямчаті, хаотично нанесені вдавлення, зроблені загостреною паличкою (рис. 4, 1 – 2). Окремі фрагменти показують, що як орнаментуючий інструмент використовувалась гребінка. При цьому малюнок створював зональну композицію (рис. 4, 5) або вертикальні зигзагоподібні лінії (рис. 4, 6). Наявні фрагменти з відступаючою тризубчастою гребінкою (рис. 4, 3). На одному черепку виразно видно трикутні фестони з прогладжених ліній (рис. 4, 4).

Друга група містить 32 фрагменти. Посудини виготовлялись з глини із домішками дрібнотовченої черепашки, піску й кривавику, але пісок в значно більшому співвідношенні, ніж в кераміці першої групи; тому, не зважаючи на заглаженість стінок, посуд має шорстку поверхню. Посудини переважно сірого, іноді сіро-жовтого кольору. Товщина стінок коливається в межах 0,8 см. Вінця мають вигляд «стоячого комірця» (рис. 4, 7, 9, 11). На одному з них на внутрішньому боці «комірця», вздовж зрізу видно наколи гребінкою. Серед фрагментів кераміки другої групи є й прямі вінця, без «комірця». У цьому випадку вони різко відділені від стінок посудини проглаженою лінією (рис. 4, 10). З внутрішнього боку на зрізі нанесено нігтеподібний орнамент. Всі фрагменти стінок цієї групи прикрашені гребінчастим орнаментом, який створює горизонтальні зигзагоподібні ряди.

Вищеописаний керамічний комплекс знаходить аналогії на пам'ятках, прилеглих до території Середньодонеччя. Так, кераміка першої групи за технологією, складом знежирюючих компонентів і способом орнаментации має подібність з матеріалами приазовської культури періоду пізнього неоліту⁸ або входить до кола неолітичних пам'яток азово-каспійської області⁹. З другого боку, так звана «комірцева кераміка» (друга група) повністю аналогічна керамічному комплексу II періоду ранньонеолітичної азово-дніпровської культури¹⁰. Таким чином, при аналізі кераміки ми стикаємося з явищами сполучення матеріалів раннього енеоліту й пізнього неоліту.

Така ж двосистемна ситуація, зокрема, відзначена під час розкопок багатощарового Самсонівського поселення у пониззях р. Сіверський Донець¹¹. У п'ятому шарі розкопу №1 згаданого поселення винайдена тонкостінна кераміка з непрофільованими або слабо профільованими вінцями з горизонтальним зрізом краю. Прикрашена посудина зонами відтисків гребінчастого штамп, поперечно прогладженими лініями, насічками. Тут же знайдено уламки з «комірцевим» вінцем і черепашковим домішком у тісті, орнаментовані зонами гребінки. Автор співставляє даний шар з 5 – 2 шарами Ракушечного Яру, датованими пізнім неолітом — раннім енеолітом.

Тепер зупинимось на головному питанні — господарстві населення. У вивченні господарської діяльності мешканців неолітичного горизонту Підгорівського поселення вирішальна роль належить видовому визначенню винайдених фауністичних залишків*.

За попередніми даними про видовий склад фауни, в матеріалах неолітичного шару Підгорівки наявні 206 діагностичних кісток свійських і диких тварин: 4 — птахів, 7 — риб і 143 — черепахи. Серед кісток тварин всього 17 належить до свійських видів: 9 — великій рогатій худобі і 8 — свійській свині; останні — диким видам, серед яких переважають кістки благородного оленя (64), дикого коня (50), бобра (8), ведмедя (7), кабана (6); такі тварини,

* Визначення кісток тварин проведено палеозоологом К. М. Золотовим, науковим співробітником Дагестанського інституту історії, мови і літератури ім. Цадає. Користуючись нагодою, виношу глибоку подяку К. М. Золотову за надану допомогу.

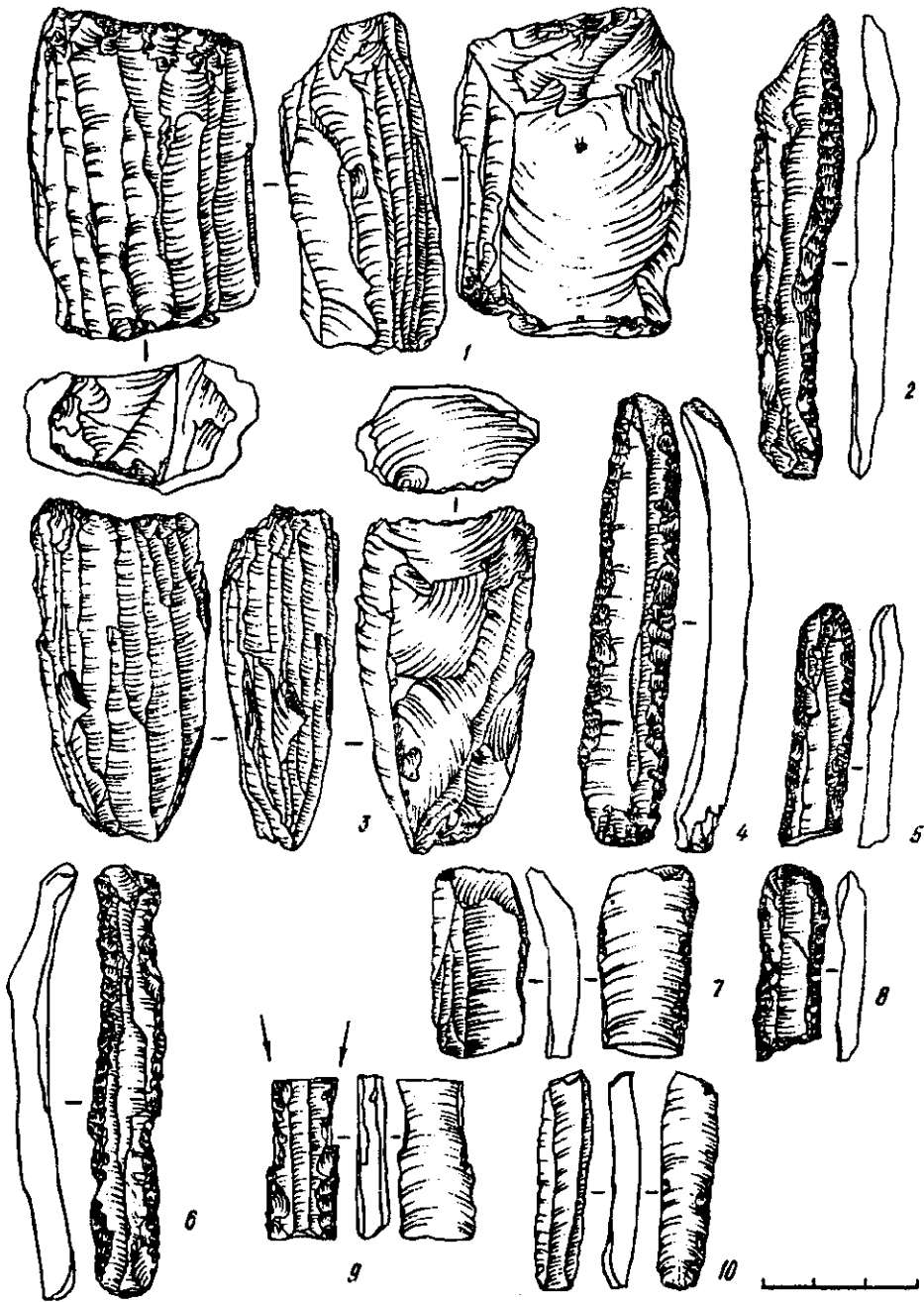

Рис. 5. Кремій.

1, 3 — нуклеуси, 2 — ніж-проколка; 4, 6 — ножі, 5, 8 — пластини з ретушою, 9 — різець, 7, 10 — пластини.

як косуля, дика коза, вовк, лисиця, заць та інші види, представлені одиночними кістками.

Основою господарства, безперечно, було мисливство на великих тварин (кінь, ведмідь, благородний олень, тур). Їх кістки становлять 75,3 % всього остеологічного матеріалу, винайденого в горизонті (з аналізу виключено залишки пластин-панцирів черепахи болотяної). Мисливство — не єдина галузь господарства, вона доповнювалась збиральництвом, про що свідчать великі накопичення колотої черепашки іпію і фрагменти колотої панциря черепахи болотяної, а також рибальством (знахідки хребтів риб). Разом з тим,

поряд з привласнюючими формами господарства у неолітичного населення Підгорівської стоянки відзначено наявність свійської великої рогатої худоби і свині, хоча й в невеликій кількості (8,2 % від загального числа).

Певну інформацію для характеристики господарства і виробничих процесів несе на собі крем'яна індустрія давньої людини. До завдання даного дослідження поки що не входить детальний аналіз винайденого в неолітичному горизонті крем'яного матеріалу, адже розкрита порівняно невелика площа пам'ятки і наші дослідження про всі трудові процеси обмежені, але зробити декілька попередніх зауважень в плані їх застосування в господарській діяльності уже можна.

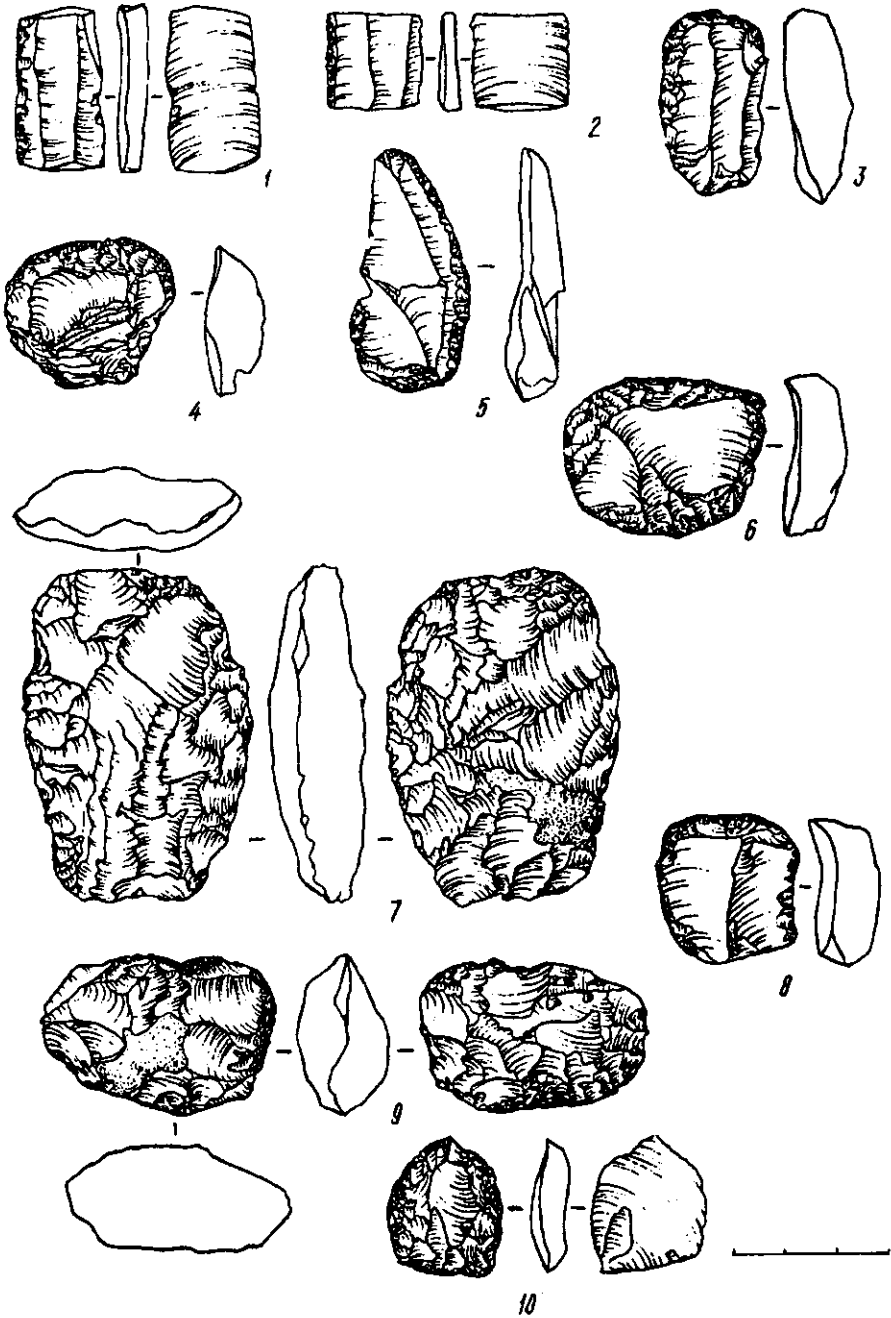

Рис. 6. Крем'яні.
1, 2 — вкладиші, 3 — 6, 8, 10 — скребки, 7 — тесло, 9 — ретушер.

На Підгорівському поселенні як сировина для виготовлення знарядь праці використовувався високоякісний крейдовий кремій світло-брунатного або сірого кольору. Визначено лише одиничні випадки виготовлення знарядь з кварциту.

Морфологічний аналіз нуклеусів показав, що основною метою в отриманні заготовок було виробництво пластин середніх розмірів довжиною 4 – 6 см. Пануючими формами нуклеусів були призматичні двоплощинні (рис. 5, 4) і пірамідальні одноплощинні (рис. 5, 3), де сколювання велося з одного боку. Лише зрідка використовувались бічні сторони.

Знаряддя праці не відрізняються різноманітністю. Вони навіть стандартні. Переважаюча їх частина виготовлялась з пластин. Подальший технологічний процес розділявся. Одні пластини оброблялись крутою, що заходить за спинку, або підгострюючою ретушшю і використовувались як ножі або великі вкладиші (рис. 5, 4, 5, 8). Інші ножеподібні пластини з ретушшю мали додаткові функції — ніж-скобель або ніж-проколка (рис. 5, 6, 2). У цих пластинчастих знарядь притуплюючою ретушшю оформлено руків'я. Частина пластин, очевидно, використовувалась як вкладиші без додаткової обробки ретушшю, але в процесі роботи у них з'явилась ретуш на черевці (рис. 5, 7, 10). У іншій частині цих знарядь вилучався ударний горбик, і вони розсікались на перетини, які після додаткової обробки ретушшю або без неї (рис. 6, 1 – 2) використовувались як вкладиші. Слід відзначити, що на пам'ятці не зафіксовано жодного геометричного наконечника списа або стріли. Тут, очевидно, знаряддя мисливства були складеними і створювались на базі кістяної або дерев'яної основи з вкладишами типу перерізів пластин. На користь цього факту свідчать і відходи виробництва у вигляді зламанних ударних горбиків і їх кінців. Серед крем'яних знарядь праці винайдено один двобічний кутній різець (рис. 5, 9), який міг бути використаний для виготовлення складених знарядь.

Інструменти для обробки шкур представлені скребками, в основному на відщепі (рис. 6, 4, 6, 8, 10), округлої форми. Ретуш робочого краю крута (80° – 90°), займає до 1/3 або весь край відщепу. Зрідка зустрічаються бічні й кінцеві скребки на пластинах (рис. 6, 3, 5), що також мають круту крайову ретуш. Вторинна обробка заготовок здійснювалась ретушерами овальної форми, виготовленими з кременю (рис. 6, 9). На Підгорівському поселенні винайдено знаряддя для обробки дерева — тесло (рис. 6, 7).

Таким чином, мешканці поселення виготовляли крем'яні знаряддя для мисливства та подальшої обробки здобичі, шкур і кістки.

Розглянуті матеріали приводять до таких висновків:

1. Підгорівське поселення відповідає пізньонеолітичному — ранньоенеолітичному періоду і датується початком IV тис. до н. е.
2. Фізико-географічні умови місцевості на той період були ближчі до лісостепової зони Східної Європи, де була відповідна фауна лісу й степу.
3. Загальний огляд кераміки дозволяє відокремити дві групи матеріалу: посуд пізнього етапу неолітичної приазовської культури і «комірцеву» кераміку ранньоенеолітичної маріупольської культурно-історичної області.
4. Характер господарської діяльності, на відміну від степового Приазов'я, був обумовлений природними багатствами лісостепу, де зберігалися традиції мисливсько-збирального привласнюючого господарства, а скотарство мало початковий етап формування і не грало великої ролі в суспільному виробництві Підгорівки та інших поселень Середньої Донеччини.

Примітки

¹ Сибилев М. В. Древности Изюмщины.— Изюм, 1926.— Вып. II — С. 17.

² Локтюшев С. А. Отчет об археологических раскопках в окрестностях г. Старобельска от 29.XI.1939 // Архив №2.— С. 18.

³ Локтюшев С. А. Доисторический очерк Средней Донеччины.— Донбасс, 1930.— С. 23 – 31.

⁴ Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура.— К., 1968.— С. 7.

⁵ Там же.— С. 46, С. 204, 210, табл. 11.

⁶ Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969.— С. 14.— Рис. 1.

⁷ Телегин Д. Я. Про неолітичні пам'ятки Подоння і Степового Поволжя// Археологія.— 1981.— №36.— С. 13; Телегин Д. Я. К вопросу о территории распространения памятников сурской культуры// Материалы каменного века на территории Украины.— К., 1984.— С. 42.

⁸ Даниленко В. Н. Указ. соч.— С. 9—18.

⁹ Телегин Д. Я. Про неолітичні пам'ятки...— С. 17.

¹⁰ Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 9—18.

¹¹ Гей А. И. Самсоновское многослойное поселение на Дону// СА.— 1979.— №3.— С. 125.

Одержано 10.06.88